

«DÜŞÜNÜYORUM, ÖYLEYSE VARIM»

Gülner Savran

I

Descartes'ın sisteminin temel önermesi olan «Düşünüyorum, öyleyse varım», üzerinde tartışmaların sürüp gittiği bir önermedir. Bu tartışmaların odak noktasını sözkonusu önermenin mantıksal yapısı oluşturmaktadır : «Düşünüyorum, öyleyse varım» bir çıkarım mıdır? Başka bir deyişle, 'varım' 'düşünüyorum' öncülünden çıkan bir sonuç mudur?

Sorun böyle biçimlendirildiğinde tartışmaların alanını belli bir doğrultuda iyice genişletmek olanaklıdır. Sözkonusu önermenin bir çıkarım olup olmadığı sorusu, zorunlu olarak beraberinde farklı çıkarım türlerine ilişkin tartışmaları da getirecek, geçerli ya da geçersiz çıkarım biçimlerini, çıkarımın özel bir biçimi olan tasımı incelemeye yönelik bir mantık çalışmasına yol açacaktır. Gerçekten de, Descartes'ın temel önermesinin mantıksal yapısı yeni-olgucuların ilgisini özellikle çekmektedir.

Ancak, «Düşünüyorum, öyleyse varım» önermesinin önemi yalnızca salt mantık çalışmalarına yol açmasında, bu özgül alanda verimli araştırmalara temel oluşturmasında yatmaz. Bu önerme aynı zamanda, ve belki de daha çok, Descartes'ın yöntemine ilişkin olarak incelenmesi gereken, Descartes'ın önerdiği yöntem açısından mantıksal yapısı özel bir önem taşıyan bir önermedir. Bu açıdan bakıldığında sorun bir ikilik, bir seçenek biçimine bürünmektedir : «Düşünüyorum, öyleyse varım» bir çıkarım mıdır, yoksa doğruluğu sezgiyle kavranan bir önerme midir?

Bu ikinci yaklaşım bir yandan çok daha temel bir sorunu ele

alırken, öte yandan da bizi doğrudan doğruya Descartes'ın yöntemine götürecektir. Descartes'ın önerdiği yöntemle bu ilk temel önerme arasındaki tutarlılık (ya da tutarsızlık) ilişkisinin incelenmesi, çağdaş felsefenin temel taşlarından birini oluşturan bu yöntemin daha açık bir biçimde kavranmasını sağlayacaktır.

Dolayısıyla, bu kısa çalışmanın amacı «Düşünüyorum, öyleyse varım» önermesi üzerindeki tartışmalara Descartes'ın yöntem anlayışı ışığında yaklaşmak, sözkonusu sorunsalı Descartes'ın yönteminin bağlamı içine yerleştirmeyi denemek olacaktır.

II

Descartes'ın yöntem anlayışında en önemli belirleyici matematiktir. *Yöntem Üzerine Konuşma* (Discours de la méthode) adlı yapıtının ilk iki bölümünde, düşünür matematiğin tüm bilim alanlarına uygulanması gereken bir genel yöntem olduğunu ileri sürer. Matematiğe bu tür bir ayrıcalık tanınmasının nedeni, başka bütün bilimlerin tersine, matematiğin usyürütmelerinin (raisonnement) kesin ve apaçık oluşudur. Matematiğin yöntemini başka alanlara, ve özellikle de felsefeye uygulamakla Descartes hem doğruluğu kesin olan, hem de yeni olan bilgilerin edinileceğine inanır. Yapılması gereken şey, bilineni açıklamakla yetinen mantığı ve soyuta yönelik geometri ve cebiri aşmak, bunların olumlu yönlerini içeren bir biresime varmaktır. Descartes'ın önerdiği çözüm yolu «geometri çözümlemesinden ve cebirden en iyi yönlerini (almak) ve birinin yanlışlarını öbürü aracılığıyla (düzeltmektir)»¹. Böylece Descartes sayısal ve uzaysal ilişkilerin birlikte oluşturduğu analitik geometriyi belirleyen yöntem anlayışına varır.

Analitik geometrinin anlamı matematiğin birliğini ortaya koymasında yatar. Bu birlik anlayışı matematiğin ötesinde başka bilimlerin için de geçerlidir Descartes'e göre. Tüm bilimlerin tek bir yöneme indirgenmesi anlamına gelen bu anlayışın temelinde ise «insan usunun kavrayabileceği herşeyin aynı tür bağıntılarla bağlı olduğu»²

1 R. Descartes, *Discours de la méthode*, s. 15, E. Flammarion, Paris.

2 Aynı yerde, s. 14.

varsayımı yatmaktadır. Doğanın matematiksel bağıntılarla örülü olduğu, nesnel arasındaki ilişkilerin ölçülebilir ilişkiler olduğu görüşü Descartes'ın Rönesans'tan devraldığı bir görüştür.

Bu genel 'matematiksel bağıntılardan oluşan doğa' anlayışı ötesinde, Descartes'ın yönteminin belirleniminde, aynı tür yöntem kaygılarıyla yola çıkan Galilei çok önemli bir etkidir. Yöntem sorununa özel bir önem veren Rönesans düşüncesi Galilei'ye kadar Bacon'un kaba deneyciliğini aşamamıştır. Galilei ile birlikte ilk kez deney matematiğin süzgecinden geçirilmiş, tek başına tümevarımın hiçbir sonuca ulaşamayacağı ortaya konmuş, çözümleme ve bireştirme tek bir yöntemin farklı aşamaları olarak birarada benimsenmiştir. 'Ağırlık', 'hız' vb. türünden ölçülebilir birimlerle yola çıkan Galilei, bu birimlerin oluşturduğu bir matematiksel bağıntıyı varsayım olarak alır ve bu varsayımı deneyle kanıtlar.

Descartes bu iki aşamalı yöntemi tümüyle benimsemiştir. *Yöntem Üzerine Konuşma*'da açıkladığı dört kural çözümleme ve bireştirmenin düzenli bir biçiminde uygulanması yolunda önerilerden başka birşey değildir. Bu kurallardan ilk ikisinde, düşünür bir çözümleme aracı olarak gördüğü kuşku aracılığıyla doğruluğu apaçık olan ve daha çok bölünemeyecek temel bilgilere varır. Bu bilgiler Galilei'nin 'ağırlık', 'hız' vb. türünden matematiksel birimlerine karşılık vermektedir. Böylece, Descartes da Galilei gibi yalın, kendisinden başka birşeye indirgenemeyecek, 'birim' niteliğinde bilgilerden yola çıkar. Bundan sonraki iki kural bireştirme aşamasını oluşturmaktadır : bu yalın bilgiden kalkarak, aşama aşama, giderek daha karmaşık bilgiye varır Descartes. Galilei'nin matematiksel bağıntısını kurduğu bu düzeyde, Descartes hareket noktasını oluşturan birimin içinde yer aldığı bütüne ulaşır.

Descartes'ın matematiksel yönteminin özelliği, Euklides geometrisine karşıt olarak, kalkış noktasını birtakım belitlerin (axiome) değil, kuşku aracılığıyla vardığı 'birim' niteliğinde doğruların oluşturmasıdır. Descartes, yine matematiksel yöntemle çalışan Spinoza'nın tersine, geometrinin değil, aritmetiğin yöntemine başvurmuştur. Başka bir deyişle, Descartes'ın uyguladığı matematiksel yöntemin özelliği, ilk aşamada, olanaklı olan en yalın, bölünemez bir 'birim'e varmayı, kalkış noktasının bir çözümleme süreci sonunda

ulaşılması daha çok çözümlenmesi olanaksız olan bir bilgi biçimi olmasını gerektirmektedir. Spinoza'nın matematiksel yönteminde ise kalkış noktasını geometrinin ilk ilkeleri türünden tümel, genel ilkeler oluşturmaktadır. Örneğin, Spinoza'da Tanrı, varlık düzeninde olduğu gibi, düşünce düzeninde de başta gelir; oysa Descartes, düşünce düzeninde, Tanrı'ya basit, yalın doğrulardan kalkarak varır.

Genel hatları bu biçimde belirlenen yöntemini Descartes 'us'un belirli yetilerine dayanarak geliştirir. Yani, 'us'ta bu yöntemin işlerliğini sağlayan belirli yetiler varsayar Descartes. Bu yetiler temel olarak sezgi ve tümdengelimdir. İkincil bir önem taşıyan tümevarım ise sezgi ve tümdengelim aracılığıyla edinilen bilgilerin bir çeşit doğrulanmasını, bir bütünsellik içinde saklanmasını sağlar. Dolayısıyla, asıl üzerinde durulması gereken yetiler sezgi ve tümdengelimdir : «Bilime varmak için en kesin iki yol bunlardır...»³ Descartes'a göre.

Bu aşamada vurgulanması gereken bir nokta, bu yetilerden sezginin bu çalışmanın çerçevesi içinde özel bir önem taşıdığıdır. Çünkü burada ele alınan sorunsalın odak noktasını oluşturan «Düşünüyorum, öyleyse varım» önermesi, Descartes'm tasarladığı bilgi edinme sürecinde sezgi aşamasına karşılık veren, sezgi yoluyla edinilen bilgi türünün bir örneğidir. Dolayısıyla, sezgi yetisinin işleyiş biçimi ve özelliklerinin açıklanması, sözkonusu önermenin yapısına, ve ne türde bir önerme olduğuna ilişkin açıklamaları beraberinde getirecektir.

Sezgi, usun en yalın doğruları bir anda, öncesiz ve sonrasız bir biçimde kavramasını sağlayan yetidir. Bilgi edinme sürecinde ilk ve en temel bilgileri sunar bu yeti. Us, varlığa yöneldiği zaman, sezgiyi varlığın tek bir bölümü üzerinde yoğunlaştırarak kullanır ve böylece kendini usa bir anda ve açık-seçik bir biçimde sunan kurucu bilgi öğelerini edinir. Sezginin belirleyici özelliklerinden ilki, kavradığı bilginin kuşku götürmez bir apaçıklık taşıması, bu biçimde edinilen bilgi türünün doğrulanamaz ve yanlışlanamaz olmasıdır. Sezginin konusu olan bilginin doğruluğu apaçık olarak görülür.

3 R. Descartes, *Règles pour la direction de l'esprit*, (akt.) A. Timuçin, *Descartes*, s. 53, Kavram yayınları, İstanbul, 1976.

İkinci olarak da, sezginin işleyişi anlık (momentané) ve dolayumsuz (immédiate) dır. Daha açık bir biçimde belirtmek gerekirse, sezginin bilgi edinişi bir süreci, bir gelişmeyi içermez. Descartes sezginin ayırıcı özelliklerini şöyle belirtir : «Düşünsel sezgiden söz ederken iki öğeyi öne sürüyoruz : ilkin, önerme açık ve seçik olarak anlaşılmalıdır; ikincisi, bütünüyle bir anda anlaşılmalıdır, birbirini izleyen birçok anda değil»⁴.

Tüm bilgi alanları için geçerli olan bu yöntemin felsefede ilk kavradığı doğru «Düşünüyorum, öyleyse varım»dır. Gerçekten de, yönteminin felsefeye uygulanması olan *İlk Felsefe Üzerine Düşünceler* (Méditations Métaphysiques) adlı yapıtının ikinci bölümünde, herşeyden kuşku ettiği, herşeyi yoksaymaya çaba gösterdiği bir anda bu temel önerme kaçınılmaz bir biçimde kendini sunar Descartes'a. Söz konusu temel ilkenin kuşku götürmez bir doğru olduğunu şöyle belirtir Descartes : «Bu doğru : *Düşünüyorum, öyleyse varım*, öylesine kesin ve apaçıktı ki kuşkucuların en abartılmış sanılarının hiçbirini onu sarsamazdı...»⁵ Descartes bu ilk doğruya varmak için daha önceki bilgilerinden hiçbirine dayanmaz. Yani, belirli verilerden kalkarak' bu verilerle vardığı doğru arasında bir bağlantı kurarak geliştirmeye çalışmaz bilgisini. Tersine, var olduğunu, tam da kendisini varolmadığına inandırmaya çalıştığı bir anda kavrar. Varoluşunun doğruluğunu açıklayış biçimi, Descartes'm bu doğruyu yalnızca önermenin kendisine dayandırdığını açıkça göstermektedir : «...bu önerme : *varım*, onu her dile getirdiğim ya da usumda düşündüğün an zorunlu olarak doğrudur»⁶.

Yukarıdaki açıklamalar ışığında, Descartes'm vardığı ilk doğru olan «Düşünüyorum, öyleyse varım» önermesinin sezgi yoluyla edinilen bilgiye özgü özellikleri taşıdığı açıkça ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, bu temel önermenin Descartes'm sisteminin içindeki yeri, ya da bu önermeyle buradan kalkarak vardığı başka doğrular arasındaki kuramsal statü farkı da söz konusu önermenin özel niteliğine ilişkin bilgi vermektedir.

Descartes bu ilk doğruya yüklediği işlevi, bu temel önermeden

4 Aynı yerde, s. 54.

5 R. Descartes, *Discours de la méthode*, s. 22.

6 R. Descartes, *Méditations métaphysiques*, s. 73, E. Flammarion, Paris.

hangi noktalara varmayı umduğunu şöyle dile getirir : «Arşimed, dünyayı yörüngesinden çıkarıp başka bir yere yerleştirmek için sadece sabit ve hareket ettirilemez bir destek noktası (fulcrum) istemişti; aynı biçimde ben de, tek bir kesin ve kuşku götürmez doğru bulabilirsem, kendimde çok büyük umutlar besleme hakkını göreceğim»⁷. Bu alıntıda dile getirilen usyürütme, gerçekte usçulara özgü tümdengelim açık bir biçimdir. Bununla da Descartes ilk önermesini tümdengelim temel oluşturacak, kesin ve kuşku götürmez bir doğru olarak düşündüğünü göstermektedir.

Usun ikinci yetisi olan tümdengelim, apaçık bilgilerden apaçık olmayan, ancak kesinlik taşıyan bilgilere varmaktır. Bu ikinci yetinin neden gerekli olduğu açıktır : tüm bilgileri sezgiyle, apaçık bir biçimde edinemeyeceğimize göre, tümdengelim başvurulmadığı bir durumda insanın bilgi dağarcığı son derece sınırlı kalırdı. Dolayısıyla, Descartes için tümdengelim apaçık bilgi sağlamadığı *halde*, bu açıdan yetkin olmayışına *karşın* gereklidir. Kısaca belirtmek gerekirse, sezgi ve tümdengelim yetilerinin edindikleri bilgilerin değeri farklıdır : apaçık ve kesin oluşun birarada varlığı sezgi yetisine özgüdür; tümdengelim yalnızca kesin bilgiye götürür. Buradan kalkarak da, Descartes'ın, Arşimed'in destek noktasına (fulcrum) özdeş tuttuğu «Düşünüyorum, öyleyse varım» önermesi apaçıklığı ve tümdengelim temel oluşturması ile, mantıksal olarak, sezgi yoluyla edinilen bir bilgi olmak gerekir.

Tümdengelim yoluyla edinilen bilgiler, ilk ilkeye karşıt olarak, birbirini izleyen ve birbirinden zorunlu olarak çıkarılan aşamaları içerir. Bu bilgilerin bir sürecin ürünü olması onların bileşik niteliğini ortaya koymaktadır : ilk ilkedен kalkarak varılan her bir aşama bir öncekine göre daha karmaşık bir bilgi türüdür.

Descartes'ın yöntem anlayışının bütününe bakıldığında, yani, bir yandan, bu yöntemin Galilei'nin yöntemi ve matematik ile ilişkisi gözönüne alındığında, öte yandan da, sezgi ve tümdengelim konusundaki açıklamalar düşünüldüğünde ortaya şöyle bir sonuç çıkmaktadır : Descartes'ın tüm sistemini üzerine oturttuğu «Düşünüyorum, öyleyse varım» ilkesi sezgi yoluyla, yani bir anda kavranan,

7 Aynı yerde.

bölünemez, yalın, matematiksel birim niteliğinde bir ilke olmalıdır. Bu ilk doğrunun, konumu ve işlevi gereği, birbirini izleyen anlarda geliştirilen *çıkarım* türü bir bilgi *olmaması gerekir*. Çıkarım özelliklerini taşıyan bir bilgide Descartes'ın tüm çabalarının ereği olan apaçıklıktan söz edilemez. Descartes yönteminin *mantığı* «Düşünüyorum, öyleyse varım» önermesine ilişkin sezgi/çıkarım sorunsalının bu biçimde çözümlenmesini gerektirmektedir.

III

Ancak, gerek «Düşünüyorum, öyleyse varım» önermesinin biçimi, gerekse de Descartes'ın özellikle *Yöntem Üzerine Konuşma* adlı yapıtındaki belirli anlatımlar, sözkonusu önermenin bir çıkarım olduğu izlenimini vermektedir.

Descartes'ın ilk doğrusunun bir çıkarım olduğu yolundaki en önemli belirti, önermedeki 'ergo' (öyleyse) sözcüğünün varlığıdır. Salt dilbilgisi kategorileri açısından bakıldığında, bu sözcük bir bağlantıdır ve, tanımı gereği, işlevi iki farklı sözcük arasında bir bağlantı kurmaktır. Mantıksal açıdan olaya bakıldığında, 'ergo' sözcüğünün varlığı iki aşamalı bir usyürütmeyi ortaya koymaktadır: Descartes düşünüyor oluşuna dayanarak, bu gerçekten hareketle varolduğu sonucuna varır. Dolayısıyla, «Düşünüyorum, öyleyse varım» önermesinde, iki bilgi ögesi arasında ('düşünüyorum' ve 'varım') kurulan bir ilişkiden sözedilebilir.

Bunun ötesinde, 'düşünüyorum' sözcüğünün varlığı da aynı sonuca götürmektedir: sözkonusu önerme Descartes'ın varoluşuna ilişkin bir apaçıklığı ortaya koyuyorsa, bu işlevi gerçekleştirmekle yükümlüyse, bir ikinci bildirim (message) içeren 'düşünüyorum'un yeri olmaması gerekir bu önermede.

Ayrıca, Descartes *İlk Felsefe Üzerine Düşünceler* adlı yapıtında sistemli bir biçimde sergilediği düşünce sürecini, başka yapıtlarında, *Yöntem Üzerine Konuşma* ve *Felsefenin İlkeleri*'nde (*Principia philosophiae*), açıklarken, orada vardığı ilk doğrunun bir çıkarım olduğu yolunda bazı anlatımlar kullanmaktadır. Örneğin, «...başka şeylerin doğruluğundan kuşkulanmayı düşünmüş *olmam-*

dan, çok kesin ve apaçık bir biçimde varolduğum *çaktı*»⁸ ve «...düşünmek için varolmanın *gerekli* olduğunu çok açık bir biçimde görüyorum...»⁹ cümlelerinde altı çizili bölümler çıkarımsal düşünce biçiminin en belirgin özelliğini ortaya koymaktadır : her iki durumda da, bir gerçekliğin zorunlu olarak başka bir gerçekliği getirmesi, ya da belli bir gerçeklik için kaçınılmaz olarak başka bir gerçekliğin gerekli olduğunu belirten bir düşünce silsilesi, sözkonusudur.

Bu durumda, sorunun kolayca çözülecek bir sorun olmadığı açıktır; aceleci bir tutumla «Düşünüyorum, öyleyse varım» önermesinin bir çıkarım olmaması gerektiği için çıkarım olmadığı ileri sürülemez.

Sözkonusu sorunsala çeşitli düzeylerde çözümler önerilmiştir. Kimi düşünür 'düşünüyorum'un gerekli olmadığını, kuşku etmenin doğrudan doğruya varoluşu getirdiğini ileri sürmüştür. Örneğin Ayer şöyle belirtir bu düşüncesini : «Düşünüyorum önermesinin kuşku götürmez oluşu, bu önermeden kuşkulanmamın önermenin doğruluğunu beraberinde getirmesinde yatar; bunun gibi, varolduğumdan da kuşkulanmam»¹⁰. Ancak Ayer'in bu açıklaması soruna çözüm getirmemektedir : Descartes zaten 'düşünmek' kavramının kuşku içerdiğini açıkça belirtir *İlk Felsefe Üzerine Düşünceler*'de.

B. Williams ise soruna çıkarım türleri açısından yaklaşmakta ve «Düşünüyorum, öyleyse varım» önermesinin bir tasım olmasa bile, bir çıkarım olduğunu ileri sürmektedir¹¹. Bu açıklamanın da, çalışmanın başından beri kurulmaya çalışılan çerçeve açısından soruna açıklık getirmeyeceği ortadadır : Williams'm açıklamaları salt mantık alanındaki tartışmalara yöneliktir.

IV

Ancak, bir başka düşünür, J. Hintikka, sorunsala çok özgün bir biçimde yaklaşmıştır. Çalışmanın geri kalan bölümünde bu dü-

8 R. Descartes, *Discours de la méthode*, s. 22.

9 Aynı yerde, s. 23.

10 A.J. Ayer, «I think therefore I am», (der.) W. Doney, *Descartes*, s. 81, Macmillan, Londra, 1970.

11 B. Williams, «The Certainty of Cogito», (der.) W. Doney, *Descartes*.

şünürün yorumunun aktarılmasına çalışılacak ve bu yorumun «Düşünüyorum, öyleyse varım» önermesini olması gerektiği gibi bir matematiksel birim yapmayı sağlayıp sağlamadığı araştırılacaktır.

Hintikka'nın temel savı, «Düşünüyorum, öyleyse varım» önermesinin bir çıkarım olmadığıdır. Yazar bu yorumunu 'varoluş açısından tutarsız' (existentially inconsistent)¹² önermeler kavramına başvurarak açıklar. 'Yokum' (I do not exist) önermesi bu türden önermelerin bir örneğidir. Bu önermelerdeki tutarsızlık bir *edime*, bir eyleyişe dayanan bir tutarsızlıktır. Yani, mantıksal olarak tutarsız olmadığı halde, bu türden bir önerme düşünüldüğü, ya da söylendiği an kendi kendini olumsuzlar. 'Yokum' örneğindeki tutarsızlığı şöyle açıklar Hintikka : «Varoluş açısından tutarsızlığın dayandığı edim, bu durumda, insanın varolmadığını düşünme -ya da daha doğrusu, kendisini varolmadığına inandırma- çabasıdır»¹³.

'Varoluş açısından tutarsız' önermelerin olumsuzlanması ise tam tersi bir duruma yol açar : bu ikinci tür önermeler ileri sürüldüğü, ya da düşünüldüğü an kendi kendilerini doğrularlar. 'Varoluş açısından kendi kendini doğrulayan' (existentially selfverifying)¹⁴ önermelere en açık örnek 'varım' önermesidir.

Bu durumda, «Düşünüyorum, öyleyse varım» önermesinin iki 'bölümü' arasındaki bağıntı şu biçimde ortaya çıkmaktadır : 'varım' önermesi karşıtını ileri sürme, ya da düşünme ile bağıntılı olarak ele alındığında kesindir. Daha açık olarak belirtmek gerekirse, kendini ya da başkasını tersine inandırma çabası, 'varım'dan kuşku etmek, bu önermenin doğruluğunu açık seçik ortaya koymaktadır. Gerçekten de, Descartes temel önermesine, kuşkusunu kendi varlığına yöneltmeyi tasarladığı anda varır : «Dünyada hiçbir şeyin varolmadığına kendimi inandırdım... böylece kendimin de varolmadığına inanmış olmuyor muyum? Hiç te öyle değil...»¹⁵.

Bu noktada 'düşünüyorum' sözcüğünün işlevi de açıklığa kavuş-

12 J. Hintikka, «*Cogito ergo sum : Inference or Performance?*», s. 116, (der.) W. Doney, *Descartes*.

13 Aynı yerde, s. 119.

14 Aynı yerde, s. 121.

15 R. Descartes, *Méditations métaphysiques*, s. 73.

maktadır : 'düşünüyorum', 'varım'm, bu doğru gerçekliğin kendini açığa vurmasını sağlayan *edimdir*. 'Düşünüyorum' olmasaydı 'varım' bir *cümle olarak* doğru ya da yanlış olabilirdi; 'düşünüyorum' 'varım'ı bireye bağlayan ve böylece de 'varım'ın doğru bir önerme olduğunu kesin olarak ortaya koyan edimdir.

Özet olarak, «Düşünüyorum, öyleyse varım» önermesinin bir mantıksal çıkarım olmayışı şu anlama gelmektedir : Descartes, ilk doğruya, varılmadan düşünmenin olanaksız olduğundan hareket ederek varmaz. 'Varım' önermesi mantıksal bir gereklilik olmadığı halde, bunun *tersini kendisinin düşünmesi* olanaksızdır. Bu olanaksızlık da ancak 'düşünüyorum' ile birlikte ortaya çıkar.

Hintikka'nın bu yorumu Descartes'm ilk doğrusuna ilişkin birçok noktayı açıklığa kavuşmasını sağlamaktadır. İlk, «Düşünüyorum, öyleyse varım»dan 'düşünen varlığa' (res cogitans) geçiş bu yorum ışığında sağlam bir temele oturmaktadır. Düşünmenin, tinin özneliği olması ve giderek Descartes'in ancak düşündüğü sürece, düşündüğü oranda varolduğuna inanması varoluş açısından kendi kendini doğrulayan önermelerin *edimsel* (performatory) nitelik taşımalarıyla kolayca açıklanabilir. Şöyle ki, Descartes var olmadığını düşünmediği sürece (düşünmeye ara verdiği zaman) varoluşu apaçık bir biçimde ortaya koymayacaktır kendini; 'varım' soyut, hiçbir bireye bağlı olmayan bir cümle olarak kalacaktır.

Ayrıca bu yorum, yukarıda sözü edilen bir sakıncayı¹⁶, «Düşünüyorum, öyleyse varım»ın bir çıkarım olmadığı durumda 'düşünüyorum' sözcüğünün gereksizliğini de ortadan kaldırmaktadır. 'Varım'm doğruluğunun edimsel bir doğruluk olması, ancak bu biçimde kendini açıkça ortaya koyması 'düşünüyorum' sözcüğünü gerekli kılmaktadır.

Hintikka, her ne kadar, «*Düşünüyorum, öyleyse varım* : Çıkarım mı, edim mi?» adlı makalesinde sözkonusu önermenin bir çıkarım olmadığı, edimsel bir doğru olduğu tezini savunuyorsa da, Descartes'in yapıtında bu ilk ilkenin ikircikli bir niteliği olduğunu, Descartes'in kendisinin bu önermeyi bazan bir çıkarım, bazan da bir

16 Bkz. metinde, s. 164.

edimsel doğru olarak ele aldığım ileri sürüyor. Yazara göre 'düşünmek' fiilinin anlamı bu iki birbirinden ayrı yoruma göre değişmektedir : önerme bir çıkarım olarak ele alındığında düşünmek fiilinin tüm bilinç hallerini içeren bir anlam alanı vardır - genellikle de Descartes'm 'düşünüyorum' sözcüğüne bu anlam verilir. Ancak, Hintikka'nın yorumu benimsendiğinde düşünmek fiilinin anlam alanı iyice daralmakta ve yalnızca 'kuşku etmek', 'inandırmak', 'kandırmak' vb. türünden bilinç hallerini içermektedir. Çünkü, Hintikka'nın yorumu doğruysa, Descartes 'varım'm doğruluğunu ancak tersini savunmanın olanaksız oluşuyla ortaya koyabilmektedir.

V

Hintikka'nın yorumu, Descartes'ın sistemindeki ilk doğrunun, yöntemin bütünüyle tutarlı olacak bir biçimde, yalın, sezgiyle kavranan bir doğru olmasını sağlamaktadır. Yazar, görünürde tipik bir çıkarım örneği oluşturan bu önermenin gerçekte iki ayrı bölümü içermediğini göstermekte, düşünmeyle varoluşu bir çıkarımda olduğundan çok daha sıkı bir biçimde birbirine bağlamaktadır. Böylece, sözkonusu yorum bu çalışmanın başında kurulmaya çalışılan çerçevenin içine yerleşmektedir. «Düşünüyorum, öyleyse varım» önermesinin bu biçimde açıklanması, bir yandan Descartes'ın benimsediği matematiksel yöntemde (Spinoza'nınkine karşıt olarak) gerekli olan türden bir birime varılmasını getirmekte, öte yandan da bu önermeyi sezgi yetisinin nesnesi olabilecek bir önermeye dönüştürmektedir.

YARARLANILAN YAPITLAR

- 1) R. Descartes, *Méditations métaphysiques*, E. Flammarion, Paris.
- 2) R. Descartes, *Discours de la méthode*, E. Flammarion, Paris.
- 3) W. Doney, *Descartes*, Macmillan, Londra, 1970.
- 4) A. Flew, *An Introduction to Western Philosophy*, Thames and Hudson, Londra, 1976.
- 5) M. Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Bilgi Yay., Ankara 1974.
- 6) B. Russell, *History of Western Philosophy*, Unwin, Londra, 1974.
- 7) A. Timuçin, *Descartes*, Kavram Yay., İstanbul, 1976.

WILLIAM JAMES'in PRAGMATİSM ve HÜMANİSM ANLAYIŞI

Nejat Bozkurt

XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Pragmatizm, Amerikan hayatım karakterize eden farklı akımların içinde en belirgin bir düşünce olarak ortaya çıktı. Böyle bir akımın çıkış noktasını, geleneksel akademik felsefenin büyük bir kısmının eleştirilerek benimsenmesi ve bazı pratik amaçların felsefede yerleştirilmesi çabası oluşturmaktadır. Pragmatizm, bir 'felsefe yapma yöntemi' olarak ilkin Charles Sanders Peirce tarafından, 1871'de geliştirildi. 1898'de William James, onu 'hakikat kuramı' olarak yeniden gözden geçirip formüle etti. Daha sonra da John Dewey ve F.C.S. Schiller bu akımı geliştirip genişlettiler. Bununla beraber, Pragmatizm'in günümüzde pek çok biçimlerinden söz etmek mümkün; hatta, Schiller ne kadar pragmatist varsa, o kadar da Pragmatizm olduğunu söyler.

Pragmatizm'in tanıtılması konusunda William James şöyle der : «Pragmatizm'in yönteminde yeni olan hiç bir şey yok. Sokrates bunun ustasıydı; Aristoteles metodolojik olarak kullandı bu yolu. Locke, Berkeley, Hume, bu yolla, 'hakikat'e büyük katkılarda bulundular. Shadworth Hodgson, gerçekliklerin yalnızca bizce 'bilinenler' olduğunda diretir. Ama, Pragmatizm'in bütün bu babaları, Pragmatizm'i parçalar halinde kullandılar; onlar yalnızca birer başlatıcıydılar. Ancak çağımızda genelleştirilip geleceği ele geçirmek görüşünde olan evrensel bir yol oldu. Ben bu yola inanıyorum, sonunda, sizi de bu inancım ile etkileyeceğimi umuyorum»¹.

Hareket noktası olgular, tecrübeler olan Pragmatizm, dünya, dünyayı bilme ve hayat karşısında bir tutum olarak karşımıza çıkar.

¹ William James, Pragmatism and four essays from The Meaning of Truth, Meridian Books, New York, 1955, s: 45.

William James'e göre, bizler, sadece deneyden gelen bilgilerimizi geçerli saymalıyız. Bir olgular dünyasında yaşıyoruz; bu olgular, bir gelişigüzellik, bir dağınıklık içinde kendilerini sunuyorlar. Yapılması gereken, olguları saymak ya da sınıflamak değil, onları değer yargularıyla açıklamaya çalışmaktır. Ancak bu açıklamaları yaparken, spekülasyonlara dalmamak, gerçeği değiştirmemek için büyük bir dikkat göstermemiz gerekiyor. Bunun için de, bilgiye yönelişimize yeni bir anlam vermemiz, başka bir deyişle, bundan böyle bilgi edinme yolunda yeni bir tutuma sahip olmamız söz konusudur; bu da, bilginin pratik değerini hesaba katmaktır. Bir öğreti, William James'e göre, insana yararlı olduğu ölçüde doğrudur.

İnsan, bilgilerini, bu dünyadan sürekli deneyler yaparak derler. Bu yüzden, pragmatik anlamdaki hakikatin mutlak değeri olamaz; her doğru, insanla birlikte varolan ve insanla birlikte değişebilen bir doğrudur. William James için, ödevdi, özgürlüktü, şerefti... bunların tümü insanlara getirdikleri yarar açısından önem taşırlar; yoksa, hiç biri tek başına ve pratik değerinin dışında hiç bir anlam taşımamaktadır. 'Mutlak' ve 'sonsuz' varolan şeyler değildirler. İnsan zihni, bir yanıla bilinmemeye mahkûmdur. Evrenin ve insanlığın nereden geldiğini, nereye gitmekte olduğunu bilmeyiz. Metafizik, bizi iyiye, yararlıya yönelttiği yerde doğrudur. Benimsenmesi gereken tek metafizik bir 'deneyler metafiziği' olmalıdır. 'Bilgi', 'hakikat' ve 'anlam' gibi kavramlar, diğer mümkün obje veya konular gibi doğal birer süreç olarak açıklanmaya tabi tutulmalıdırlar.

Pragmatism'in isim babası sayılan ve ilk defa onu bir 'felsefe yapma yöntemi' olarak sistelendiren Charles S. Peirce, 'Düşüncelerimizi nasıl açık kılabiliriz?' adlı yazısında Pragmatism'in bu tutumunu şöyle dile getiriyor : «İnançlarımız davranışlarımızın kurallarıdır. Düşüncelerimizin anlamını kavrayabilmek için, onların dış dünya ile ilişkilerinde, hangi ilişkilerle en iyi uyum kurduğunu, hangi ilişkiye en iyi uyduğunu belirtmemiz gerekir. Çünkü, düşüncemizin biricik anlamlılığını bu ilişki oluşturur. Ne denli derin olursa olsun, birbirine benzemeyen düşünceler taşıyışımızın kökü, bu düşüncelerden birinin öbürkülerini içine alacak kadar incelmış olmasından değil, uygulamadaki olası değişiklikler yüzündendir. Nesneyi düşünen düşüncemize açıklık kazandırabilmek için, nesnenin uygulamada ne gibi etkileri olduğunu, ondan ne gibi duyular beklediğimizi, buna

karşı, ne gibi tepkiler göstermeye hazırlıklı olduğumuzu ele almak gerekiyor. Uzak yakın bu etkilerin kavranması, kavramın olumlu anlamlılığı olduğu sürece, bütünüyle nesnenin kavranması demek oluyor»².

Ancak hangi problemin karşısında önerilen bir tutumdur Pragmatizm? Bu soruyu William James şöyle yanıtlıyor : «somut sonuçlarını ortaya çıkarmaya çalıştığımızda, bir yığın felsefe tartışmasının anlamını yitirdiğini görüyoruz. Düşünce alanında bir değişikliğin olduğunu söyleyebilmek için, bu değişikliğin başka bir yerde, olgular dünyasında da bir değişikliğe yol açması gerek. Kim, nerede, nasıl, ne zaman ileri sürerse sürsün, somut olgularda, bu olgulara dayalı ilişkilerde bir değişikliğe yol açmadıkça, soyut 'hakikat' anlayışında yapılacak herhangi bir değişiklik, değişiklik değildir. Felsefenin tüm görevi, şu ya da bu 'dünya formülü'nün kendi başına doğru olduğunu savunmak değil, sizde, bende, yaşamın belli anlarında ne gibi somut, belirli değişikliklere yol açtığını göstermektir. Realiteyi meydana getiren herşey pratiğimizi etkiler; işte bu etkiler de realiteyi oluşturan şeylerin anlamıdır bizim için. İmdi, Pragmatizm'in tutumu şu biçimde formüle edilebilir : Bu ya da şu alternatiflerden biri doğru olsaydı, dünya ne bakımdan değişik olurdu? Eğer böyle bir değişiklik bulamazsak, bu alternatiflerin ayrılığı bir anlam taşımaz. Yani, karşıt görüşler, farklı yollar aynı anlama gelir; ve karşıt anlamlar, uygulamanın dışında hiç bir şey değildir bizim için. Alternatifleri olan bir problem üzerinde tartışmacılar, görüşlerden birinin ya da öbürünün uygulamada ne gibi değişiklikler yaratacağını düşünmezlerse, hiç bir zaman olgusal bir sonuca varamazlar»³.

A — PRAGMATİZM NE DEMEKTİR ?

Pragmatizm, geniş anlamda, dünyaya bir bakış yöntemi, dar anlamda alındığı zaman da, hakikatin ne olduğuna ilişkin bir ku-

2 C.S. Peirce, Collected Papers, Belknap Press, Harvard, 1950, Vol. V-VI, s: 248-265.

3 W. James, Pragmatism and four essays from The Meaning of Truth, Meridian Books, New York 1955, s: 17-41.

ramdır. Hakikatin genetik kuramı olarak Pragmatizm, aynı zamanda, hümanizm'in de kuramı olmaktadır.

Önce 'Bir Yöntem Olarak Pragmatizm'in ne olduğuna bakalım. William James, çağdaş felsefenin içinde bulunduğu ikilemlerden söz ederken özetle şöyle der; empirizm dine bağlı olmaksızın olguları vermekte, rasyonalizm ise olgulara bağlı olmaksızın dinî bilgileri vermektedir bize. Biri olgulara, ilk verilere, diğeri de, dine, ikinci dereceden verilere dayandırılabilir. Rasyonalist sistemlerde, hiç bir şeyin gerçekliğe benzemediğini görüyoruz. Bu nedenle Pragmatizm, sözü geçen ikilemi bir çözüme bağlamak için, ilkin bir yöntem ve sonra, hakikatin yapısı hakkındaki görüş olarak ortaya çıkmıştır.

Pragmatist yöntem, önermelerin hakikat değeri veya anlamı üzerinde durur. Hakikatin ya da anlamın kuramı olarak ele alınan bir yöntemdir. Pragmatist yöntem konusunda ,onun şimdiye dek hiç bir sonuç getirmediğini, yalnızca 'bir yön bulma tutumu' 'bir yönelim tavrı' anlamına geldiğini söylemek mümkün. İlk şeylere, ilkelere, kategorilere, varsayılan gerekliliklere bakmaktan kaçınmanın, ve son şeylere, ürünlere, sonuçlara, olgulara bakmanın tavrı. William James'e göre, Pragmatist yöntem, metafizik çatışmaları çözüme bağlar; çünkü metafizik yapıtlara ilişkin çatışmalar sonu gelmez ve bitmez-tükenmez türdendirler. Pragmatik yöntem, her 'fikri' onun karşılığı olan pratik sonuçlarını izleyerek yorumlamayı dener. Eğer iki yol arasında izlenebilen pratik bir farklılık yoksa, bunlar için, pratik olarak aynı şeyi dile getiriyorlar ve bunlara ilişkin tüm tartışmalar boştur diyebiliriz.

Pragmatist yöntemin ne anlama geldiğini göstermek üzere, William James'in 'Pragmatizm ne demektir?' adlı yazısından şu yılın örneği okumak yararlı olur : «Bir kaç yıl önce, bir dağ kampında, yalnız başıma çıktığım bir kır gezintisinden döndüğümde, herkesi ateşli bir metafizik tartışma içinde buldum. Tartışmanın ana konusu bir sincaptı. Canlı bir sincap, ağacın gövdesine tutunmuştu; sincabın ağacın gövdesine tutunduğu yerin ters yönünde, sincabı göremeyecek bir biçimde, ayakta bir insan düşünülüyordu. Bu gözlemci durumundaki insan, sincabı görebilmek için hızla ağacın çevresinde dönüyordu; ama ne kadar hızla giderse gitsin, sincap da aynı hızla ağacın gövdesine tutunarak döndüğü için, adamla kendisi

arasına sürekli olarak ağacın gövdesi giriyor, adam da böylece, bir göz ucuyla olsun sincabı göremiyordu. Sonunda ortaya çıkan metafizik sorun şu idi : 'Adam sincabın çevresinde dönüyor mu, dönüyor mu? Adamın ağacın çevresinde döndüğü yeterince kesin; sincap da ağacın çevresinde dönüyor, ama adam sincabın çevresinde dönüyor mu acaba?' Bu dağ başında yapılan tartışma bir hayli ilerlemişti. Hemen sayıca eşit iki öbekten her biri bir yanı tutuyordu. Ben görünür görünmez her iki yan da çoğunluğu sağlamak için benden yardım istediler. 'Ne zaman bir çelişme ile karşılaşırırsan, bir ayırım yapmalısın' diyen düşündürücü eski bir skolastik sözünü hatırladım. Ben de hemen aradım ve şunu buldum : 'Hangi yanın haklı olduğu, «sincabın çevresinde dönmek» sözünden uygulamada ne anladığımızı bağlıdır dedim. Çevresinde dönmek sözünü, önce sincabın kuzeyinden doğusuna, sonra güneyine, daha sonra batısına, en sonunda da yeniden kuzeyine dönmek olarak anlıyorsanız, bu durumda, adam açıkça sincabın çevresinde dönüyor; çünkü bu ardarda gelen yerleri geçiyor bir bir. Yok, tersine, önce sincabın önünde, sonra sağında, sonra arkasında, daha sonra solunda, en sonunda da yeniden önünde olmayı anlıyorsanız bu sözden, adamın sincabın çevresinde dönmediği açıktır; çünkü sincap, adamın yaptığı her harekete karşı, tamamlayıcı bir hareket ile karnını her zaman adama karşı çeviriyor, sırtı dönüyor boyuna. Bu ayırımı yaparsanız, tartışmanın daha fazla sürdürülmesine gerek kalmaz. «Çevresinde dönmek» sözünün pratik anlamlarından birini ya da öbürünü anlamakla iki yan da hem haklı, hem haksızdır»⁴.

Örnekte görüldüğü gibi, Pragmatist yöntem, William James'e göre, başka türlü sonuç alınamıyan metafizik tartışmaların çözüm yöntemidir. Geçerli olup olmadıkları tartışılan pek çok felsefe kavramları ve sistemleri var. Bunlar üstüne yapılan tartışmalar da bir sonuca bağlanamıyan türdendirler. Pragmatist yöntem, bu durumlarda, her 'fikrin' uygulamadaki sonuçlarına bakarak, bu sonuçları izleyerek yorumlamaya girişiyor. 'Şu fikrin (notion) değil de, bu fikrin doğru olmasıyla uygulamada, pratikte ne gibi değişiklikler ola-

4 W. James, Pragmatism and four essays from The Meaning of Truth; Meridian Books, New York, 1955, s: 41-42.

bilir, ne gibi bir sonuç elde edilebilir?’ sorusunu soruyor. Bu yön-teme göre, uygulamada bir değişiklik yapmıyorsa, farklı bir sonuç meydana getirmiyorsa, iki karşıt fikir uygulamada aynı şey oluyor ve bu konuda yapılan tüm tartışmaların boşuna olduğu savunuluyor.

William James, alışılmış anlamı ile metafiziğin çok ilkel bir araştırma biçimi olduğunu söyler. Onun eleştirdiği metafizikte, evren bil-mecesinin çözümü sözde aranıyordu ve bu söz, evrenin ilkesinin adıydı; ona sahip olmak, bir anlamda evrenin kendisine sahip olmak demektir. Ona göre, ‘Tanrı’, ‘madde’, ‘akıl’, ‘enerji’, işte böyle çözüm getirdiği sanılan adlardı. Onlara sahip olunca rahatlanıyordu. Ne var ki, pragmatik yöntem izlendiği zaman, artık bir daha araştır-mayı bitmiş kılacak bu tür sözlere başvurmak olanak dışıdır. Her sözün, kişi yaşantısında kendini gösteren, ‘uygulamadaki-işler-değeri’ (practical cash-value) bulup, ortaya çıkarmak sözkonusudur. Bu açıdan bakıldığı zaman, Pragmatizm, genel olarak, bir çözüm ge-tirmekten daha çok, varolmakta olan gerçekliklerin değişebilme yol-larının daha fazla belirlenmesini, tanıtılmasını, ayrıca, insan-doğa ve insan-toplum arasındaki ilişkiler üzerine eğilen, bu konularda-ki çalışma ve incelemelerin ortaya çıkarılmasını zorunlu kılan bir program olarak görünüyor.

Hakikat görüşü olarak Pragmatizm’e gelince, bu konuda, Prag-matizm hakikate farklı bakış açılarından bakılabileceğini söyler. Hakikat olan bir düşünce, doğrulanabilirliği saptanan, tahkiki müm-kün bir düşüncedir. Doğru düşünceler (İdea) : 1- gerçeklik ile (ol-gular ve ilkeler ile), 2- dil ile, 3- daha önceki hakikatler (doğru-lar) ile uyuşma durumundadır. Hakikat da yararlı olan sağlık, zen-ginlik gibi iyidir ve düşünce alanında yararlıdan başka bir şeyi dile getirmez. Hakikat asla olup bitmiş bir şey değil, daima olma yolun-da bulunan bir şey, bir süreçtir. Her hakikat bir yasa gibi, bir dil gibi insan ürününün bir sonucudur. William James’e göre, şeyler plastik bir karaktere sahiptirler, insan onları nasıl yaparsa öyledir-ler. Mutlak olarak her şeyden bağımsız bir gerçekliğin bulunması olanaksızdır. İnsani unsur bilginin her yerinde bulunur ve durma-dan tüm verileri işler, geliştirir. Rasyonalizm ve empirizm belli başlı temel konularda birbirlerine zıttırlar ve gerçekliği farklı biçimlerde kavrarlar. Rasyonalizm duyular-üstü bir dünyayı, onun varlığını be-nimser; empirizm ise tüm onun kabullerine karşı çıkar. Pragmatizm,

'hakikat' ve 'yararlılık' açısından, kendi yöntemini uygulayarak, problemi ortaya koyar ve bu iki zıt ucu bağdaştırmaya çalışır. Pragmatizm, empirizm ve rasyonalizm arasında bir bağlaç olma görevini yüklenir.

William James, eskilerin, hakikati ve onu kavrayış biçimini taşıdıklarını ileri sürer. Ona göre, düşüncelerimizin, eski ile yeni arasında başarı ile yürüdükleri sürece hakikat olduklarını söyleyebiliriz. Hakikatın gelişmesinde öznel olanı nesnel olandan ayırmanın ne denli güç bir iş olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir. Pragmatizm olgulardan uzaklaştıkça, soyutlamalar arasına girdikçe rahatsız olur. Pragmatist tutumu benimseyen bir kimse, olguya yapışır, hakikati belli durumlarda işlerken gözlem yapar ve ondan sonra genellemeye geçer. Onun için hakikat, yaşarken işleyen her çeşit değerlerin oluşturduğu bir sınıfın adıdır.

Hakikat, pragmatist için, saf bir soyutlama, savunmak zorunda olduğu çıplak bir ad değildir. O, hakikati niçin savunmamız gerektiğini ayrıntılarıyla gösterme işini üzerine alır ve soyutluğun dayandığı somutluğu iyi tanır. Pragmatist, hakikati yadsımaz, aksine, tam olarak niçin insanların hakikati izlediğini, izlemesi gerektiğini arar. William James'e göre, Pragmatizm hakikat konusunda tipik bir aşırı soyutlamaya hiç bir zaman gitmez; somut olandan ürkmeyiz; soluk ve tekin olmayan kabullerden uzak durur. Çünkü Pragmatizm, gerçeğin gürlüğüne ve gücüne inanır.

Hakikat konusunda Schiller ve Dewey'in ne düşündüğüne ilişkin olarak William James şunları söyler: «Onlara göre inançlarımızdaki ve düşüncelerimizdeki bütün hakikatler, bilimdeki hakikat ile aym anlama gelir. Deneyimizin bir kısmı olan düşüncelerimiz, belli bir olayın bitmek tükenmek bilmeyen ard arda gelişlerini izlemek yerine, kavramsal kestirmelerle onları özetlerler; deneylerimizin bir bölümünün, başka bir bölümüyle başarılı ilişkiler kurmasına yardım ettikleri sürece hakikat olurlar. Kullanabildiğimiz herhangi bir düşüncemiz, bizi, deneylerimizin bir bölümünden öbürüne başarılı bir biçimde götürecektir; şeyleri birbirine bağlayarak, güven içinde işlemesiyle işimizi hafifleten düşüncemiz, bu yüzden 'instrumental' olarak doğrudur, yani hakikattir. Yeni bir hakikatın en basit örneği, yeni tür olguların, ya da, eski çeşit yeni gerçeklerin yaşantımıza

sayıca ekleniştir. Bu tür ekleniş, eski inançlarımızda hiç bir değişme yapmaz. Yeni içeriklerin kendileri hakikat değildir, sadece ortaya çıkarlar ve vardırırlar. Hakikat, bizim onlar üstüne söylediklerimizdedir; ortaya çıktıklarını söylediğimizde, hakikat basit bir 'ekleme formülü' ile sağlanır. Yeni bir kam, bireyin eski inançları karşısında bulunan yaşantılardaki, deneylerindeki yeniyi özümleme isteğini büyüttüğü oranda hakikat sayılır. Hem eski hakikatin üstüne yaslanmah, hem de yeni gerçeği yakalayabilmelidir; bundaki başarısı bireyin bir 'değerlendirme' işidir. Yeni hakikatin de eklenmesiyle eski hakikatlerin büyümesi öznel nedenlerdendir. Biz bu süreç içindeyizdir ve bu nedenlere uyarız. Bizim çifte isteğimizi çok seçik bir biçimde gidermeyi görev bilen yeni düşünce en hakikat olandır. 'Cambium'un yeni katmanlarının etkisiyle büyüyen bir ağaç örneği, yeni hakikat, eski hakikatler üstüne aşlanarak, işleyişiyle kendi kendini doğru kılar, kendisinin hakikat olarak sınıflandırılmasına yol açar. İmdi, salt nesnel, yapısında eski yaşantıların yenisiyle, yenileriyle birleşip, insana doyum, tatmin sağlamak görevini taşımayan hakikati hiç bir yerde bulamayız.

Şeyleri hakikat olarak adlandırmamızın nedeni, onların niçin hakikat olduklarıdır. 'Hakikat olmak' bu 'birleştirme görevini' yerine getirmek demektir. Hakikat bağımsızdır, sadece bulunduğumuzdur. Hakikat insan gereksinmeleriyle uyuşmaz; hakikat düzeltilemez. İşte, Pragmatizm böyle bir hakikat anlayışına sahiptir. Günümüzde en eski hakikatlerin bile, gerçek olmalarına karşın, nasıl esnek bir yapı taşıdıkları, mantıksal ve matematiksel kavramların fiziği bile kaplayan dönüştürülmeleriyle, canlı bir biçimde gösterilmiştir. Schiller'in 'Hümanizm' dediği hakikat anlayışı budur; ama bu öğretisi de Pragmatizm'den çıkmış görünüyor»⁵.

Pragmatizm'in hakikat anlayışına göre, bir düşünce ancak yaşamımıza yararlı olduğu zaman hakikat olarak benimseniyor. Bir şey yararlı olduğu sürece iyidir; hakikatin yardımıyla yaptığımız iyi ise, düşüncesi böyle olmasını sürdürdüğü müddetçe iyi olarak alınacaktır; çünkü insan hakikat ile daha iyidir. Ama burada, düşüncelerin

5 W. James, Pragmatism and four essays from The Meaning of Truth; Meridian Books, New York, 1955, s: 50-53.

hakikat oluşları, hakikatin yanlış bir kullanımı olabilme problemini de ortaya çıkarmaktadır. Hakikat iyinin bir türüdür. William James'a göre sanıldığı gibi iyiden ayrı bir kategori değildir hakikat. Hakikat iyi ile ortaklaşa çalışır. O, kendini iyi olarak kanıtlamış şeyin adıdır; inanç yolunda belli, belirlenebilir nedenlerle iyidir hakikat.

Diğer tüm öğretiler için, yeni bir hakikat, bir 'keşif' olmasına karşın, Pragmatizm için bir 'icat'tır, bir buluştur. Pragmatizm'in hakikat anlayışına göre, bütün hakikatler bir 'invention'dur. Doğanın kaynaklarını ve güçlerini kullanmak, onlardan yararlanmak için, mekanik araçlar yarattığımız gibi, gerçekliği kullanmak için de hakikati icat ediyoruz. Hakikat yaşama hakkını kazanabilmek istiyorsa, gerçeklikler içinde kök salmak zorundadır. Bu gerçeklikleri toprağa benzetirsek, hakikat onların üzerinde filizlenir, gelişip büyür. Eğer rüzgâr bu toprak üzerine diğer tohumları, yani diğer hakikatleri de getirirse, onlar da orada çiçek açarlar ve gelişip büyümeye koyulurlar. Pragmatizm'e göre, hakikat, insan zihninin genel yapısına bağlıdır. Zihnimizin yapısı büyük bir kısmıyla kendi eserimizdir; ya da, hiç değilse aramızdan bazılarının yarattığı bir eserdir. İnsan zihninin yapısı az sayıdaki bireysel zihinlerin, tek tek insanların zihinlerinin özgür inisiyatifinin bir sonucudur. Her hakikat, gerçeklik alanı içinden geçen bir yola benzetilebilir. Bu yollardan birinin seçimi, yönün saptanması, gerçekliğin kendisinden ve yararlılığın türünden kalkılarak yerine getirilebilir. Hakikat, pragmatist'e göre, zihinsel çalışma için bir araç, eylem için bir kılavuzdur.

B — PRAGMATİSM ve HÜMANİSM

William James'in Hümanizm anlayışı, onun pragmatist hakikat anlayışı ile sıkı bir bağıntı içindedir. 'Pragmatizm', 'Hümanizm' ve 'hakikat' kavramların birbirinden ayrı bir biçimde, açık-seçik olarak ele alıp serimlemek oldukça güçtür; çünkü, her üç kavram da pek çok yerde birbiri içinde işlenmiştir. Burada, biz Pragmatizm'in ve Hümanizm'in hakikat ile olan karşılıklı ve sıkı ilişkisini gözden geçirmeyi deneyeceğiz.

Hümanizm'in, pragmatik açıdan, merkeze alınabilecek olan tezini şöyle belirleyebiliriz; Hümanizm'in yerine getirdiği belli başlı

hizmet, onun, deneyimizin bir kısmının diğer kısmı üzerine dayanmış olduğunu ve onu etklediğini görmüş olmasıdır. Deney kendi birliği içerisinde kendi kendine yeterlidir ve hiç bir şey üzerine dayanmaz. Gerçeklikleri biz 'bilme' çabalarımızla biçim değişikliğine uğrattırıyoruz; burada, dünyaya biçim vermede gerçek güçler olarak düşüncelerimizi ve arzularımızı kanıt olarak gösterebiliriz.

Pragmatist yöntem, hakikatlerin kendilerine bağlı pratik sonuçlara sahip olması zorunluluğunu kollar. Burada pratik ile, William James, atıl, genel ve soyuta karşı olarak ayırdedici biçimde somut, bireysel, özel ve etkin olmayı anlar. Bir kavramın hakikat olması somut bir değişme getirmiyorsa, hiç bir önemi yoktur bu kavramın. Hümanizm'i anlamak için pragmatist'e göre gerekli koşul, tümevarımcı akıl yürütmeyi kendi başına ele geçirip, kullanmak, kesin ve katı tanımları bırakmak ve en az bir dirençle ana yolu izlemektir. William James'e göre, Hümanizm, en doğruyu (hakikati), en 'doyurucu' biçimde kavradığı için içtenlikle dosdoğru giden kanıtlardan ve gayeliliğe, kesinliğe dayanan tüm eski düşüncelerden uzak durmak zorundadır. Pyrrhon'cu skeptisizm'den farklı olan bu vazgeçme anlayışı, pragmatizm'e göre, onun hümanizm anlayışının özünü oluşturur. İnsanın zamanımıza gelene dek geçirdiği çağlar boyunca görülmüştür ki, doğanın yasalarının tespiti ile uğraşan bütün deneysel bilimler, elde ettikleri tüm bulguları 'insandan-bağımsız bir arketip' olarak kabul edip, kesin kopyalar gibi ele almışlardır onları. Ayrıca, Tanrı da bir 'geometrisyen' olarak düşünülüyordu ve öyle olduğu kabul ediliyordu pek çoklarıncı. Başlangıcı ve sonu olmayan, değişmez nedenler kabul ediliyordu. Bilimlerin ortaya koyduğu hakikatlerin, insanın dışındaki gerçekliklerin, yani insan-dışı gerçekliklerin bir yasasının kesin kopyaları olduğuna inanılıyordu. Bütün bunlar William James'e göre, pragmatist hümanizm'in kabul edemeyeceği, rasyonalist eğilimli, tahkik edilmemiş ön kabullerdi.

Filozofa göre, hakikati insanlar yaratırlar ve bu hakikat sadece ve sadece insan etkinliğinin bir sonucudur. Düşünme biçimimizin kriteriyumu olarak hakikati, davranış biçimimizin kriteriyumu olarak da haklılığı birer ilke kabul edip, benimseyebiliriz. Gerçeklik, bizim kendi zihinsel buluşlarımızın bir topluluğu, bir kümesidir. Hakikati elde etmek için giriştiğimiz mücadele, bu gerçeklik ile ilişkilerimizin geliştirilmesini amaç edinir ve bu daima daha önce sahip

olduğumuz şeylere yenilerini katmak demektir. Düşünceler ve objeler arasında bir fark gözeten William James'in hümanizm anlayışına göre, hakikat, kararsız, pratik olarak aldatıcı, yararsız, yanıtıcı ve sabit olmayanın, tahkik edilemeyen ve temelden yoksun, çelişkili ve tutarsız, yapma ve gerçeklik ile ilişkisiz olan her şeyin ve bu anlamda pratik değeri bulunmayanın karşısında yer alır ve bunların tümüne zıttır. Pragmatist hümanist, hakikatin objektiflik ve bağımsızlık karakterini bilir; gerçekliğe hiç bir şey katmayan, kendi kendine tamamlanmış bir dünya kavramı onun aklına aykırıdır. O, düşüncenin kendisini, gerçekliğin oldukça önemli bir kısmı olarak görür. İlk olarak verilmiş bulunan madde dünyası, kendi başına yetersizdir; ancak, madde dünyası düşünceyi etkileme gibi biricik görevini yaptığı ölçüde, kendi katkısı olan değerli sonuçlara ulaşır. Bilgi, yalnızca gerçeklikle ilişkilere giren bir ürün olarak, bu gerçekliğin bir kopyasıdır.

İnsan duyuşsal gerçekliğe bir ilâvede bulunur; kendisinden yaptığı bütün bu katmalar gerçeklik ile bir uyuşma içindedir. Doğru (hakikat olan) önermelerimizin olduğu gibi yanlış önermelerimizin de konularını biz insanlar yaratırız. Şeylerin özelliklerini bildiren yüklemeler de insanla ilgili olup, birer insan katmasıdır. Pragmatist hümanizm'in temel ilkelerinden birini; üzerine eğildiği bütün konularda, insan katkısının gözden uzak tutulamıyacağı düşüncesi oluşturur. Gerçeklik sürekli bir oluşum içinde bulunup, geleceğin her basamağında insan katkılarıyla kendini tamamlamaya doğru yol almaktadır. Gerçeklik hakkındaki inançlarımız olarak tanımlayabileceğimiz bütün hakikatlerimiz de insanın yaptığı ürünlerdir; bu bakımdan onlara dayanarak pragmatist bir hümanizm anlayışından söz edilebilir. Hakikat diye benimsenen mantıksal, bilimsel ve dinsel tüm yargılarımız hümanist bir karakter gösterirler. En 'hakiki formül' düşüncemiz yalnızca bir insan buluşu olabilir; yoksa onu, gerçekliğin harfi harfine bir 'transcription'u olarak kabul edemeyiz.

William James'e göre, insan başarılarının tümü, insanın deneysel ilişkileri içerisinde bir anlam kazanır. Hakikatin ortaya konulmasında insan buluşuna dayalı süreç ile önermelerin kurulma aktivitesi süreci arasında bir bağıntı vardır. Bunlara doğal sürecin özel zinciri de eklendiği zaman, insanın ürünü olan hakikat kurulmuş olur. Hakikat anlayışına çok sıkı bağlı olan Pragmatizm'in Hü-

manizm olduğu hakkındaki öğretisini, William James, aşağıda belirtilen noktalarda topluyor :

- 1 — Kavramsal veya algısal bir deney hakikat olmak için gerçekliğe uymak zorundadır.
- 2 — 'Gerçeklik' kavramı ile Hümanizm, şimdi verilmiş bir deneyin, kavramsal veya algısal, diğer deneyler içinde bulunabileceğini ve gerçekliğin diğer deneylerden başka bir şey olmadığını anlamaktadır.
- 3 — 'Uymak, uyuşmak' kavramıyla Hümanizm, zihinsel olarak, veya pratik olarak doyurucu, tatmin edici bir sonucun alınmasını gözönünde bulundurmaya anlar.
- 4 — 'Gözönünde bulundurma' ve 'doyurucu olma' gibi kavramlar, hiç bir tanımlamaya, tarife gelmeyen terimlerdir; pek çok sayıdaki yollarla bu zorunlu koşullar pratik olarak gerçekleştirilebilmektedirler.
- 5 — Geniş, belirsiz bir biçimde ve genel olarak, gerçekliği, mümkün olduğu kadar az 'değişime' uğramış bir form içinde saklı tutup, korumayı hesaba katıyoruz. Ancak bu gerçekliğin doyurucu olabilmesi için, kendisinden bağımsız ve korunup-saklı tutulan diğer gerçekliklerle çelişmemesi gerekmektedir. Yapabildiğimiz bütün mümkün deneyi muhafaza etmek ve çelişmeyi koruduğumuz bu kısmın içinde asgariye indirmek zorunda olduğumuz önceden söyleyebileceğimizin aşağı yukarı hepsini oluşturur.
- 6 — Deneyi teyid eden, ona uyan hakikat daha önceki gerçekliğe olumlu bir ilave olabilir ve daha sonraki yargılar da ona uyabilir, onu teyid edebilir. Hiç değilse 'bilkuvve (virtuel)' olarak, daha önceden doğru olmuş olabilir. Pratik olarak, 'bilkuvve' ve 'bilfiil (actuel)' hakikat aynı şeyi ifade eder; soru yöneltildiğinde sadece bir yanıtın olabilirliği söz konusudur⁶.

6 W. James, Selected Papers on Philosophy, (Humanism and Truth), Everyman's Library, London, 1950, s: 218-244.

Kendisine 'radikal empirist' adını veren William James için, hakikatin sübjektif unsurlarla sıkı bir bağıntısı vardır. Hakikat olabilme kriteriyumunu, Pragmatizm, insana sağladığı yararlarla ölçer. Somut sonuç değildir, Pragmatizm'i ilgilendiren; kafamızın ve deneylerimizin birlikte çalışmasıdır. Dinsel, etik ve bilimsel tüm kavramlarımız, insana yararlı bir katkıda bulunduğumuz hakikat olma şansını kazanırlar. İnsanı bir yerlere vardırabildiği sürece, soyutlamaların gerçekleştirilmesine karşı koymaz Pragmatizm.

C — PRAGMATİST HÜMANİZM'in SONUÇLARI

Pragmatizm'e göre, tüm kuramlarımız, içinde bulunduğumuz evrende karşılaştığımız bilmecelere mutlak birer cevap değil, yalnızca onları kavramamızda birer 'araç'tırlar. Bunlara sırtımızı dayayamayız; ileriye gitmek zorunda bulunduğumuz için, fırsat buldukça, bu kuramlar yardımıyla, evrene yeni formlar yakıştırarak, onu yeni biçimlerde yorumlamamız söz konusudur. William James'e göre, Pragmatizm, kuramlarımızın tümünü yumuşatıyor, onları birbirine bağlayıp, her birini uygulamada işler duruma getiriyor. Aslında yeni bir şey yaptığı söylenemez onun. Bir çok eski felsefe yönelimini uyumlu bir kılığa sokuyor kendince. Pragmatist yöntem ta baştan hiç bir kesin sonuç taşımaz; peşin dogmalara ve öğretilere karşı olduğunu savunur. Pragmatik yöntem, italyan pragmatist filozoflarından Papini'ye göre, tıpkı bir oteldeki koridor gibi, tüm kuramlarımızın ortasında uzanır. Bu koridora açılan sayısız odalar vardır. Odaların birinde, bir tanrıtanımazi kitap yazarken, bitişğinde, diz çökmüş, güç ve iman için dua eden birini (metafizikçi), üçüncü odada ise maddenin özelliklerini araştıran bir kimyacıyı (bilim adamı) bulabilirsiniz. Dördüncü odada idealist bir felsefe sistemi üzerinde düşünülüyor; beşincide metafiziğin mümkün olamayacağı (anti-metafizik) gösteriliyor. Ama tüm odalar da koridora bağlı; odalarına karşılıklı olarak girip çıkmak için, uygun, elverişli bir yol istiyorlarsa, hepsi koridordan geçmek zorundadır. William James, Pragmatizm'in, insanların empiristçe düşünme yollarıyla, dinsel gereksinimleri arasında mutlu bir denge sağlayabileceği kanısında. Ona göre, olguları tüm güçleriyle seven bir yaradılıştaki olan insanlar, küçük bir yakınlığa bile yanaşmayarak, günümüzün spekülasyon yapıntılarıyla aralarına bir uzaklık koymak eğilimindedirler. Kimse pe-

şin ve mutlak kabullerin, soyut ve yaklaşılmaz oldukları için, sakatlığını görmezlikten gelemez.

Pragmatizm, William James'e göre, empirismin gereksinmelerini küçümsemez; rasyonalizmin, gerçek yaşamın zenginliği yerine kuru bir çerçeve koymasına karşı çıkar. Bu alın teriyle ıslanan gerçek dünyada, ona göre, eğer bir görüş 'soylu' ise, 'hakikat'in karşısında olduğu varsayıp, felsefe-dışı bırakılmalıdır.

Pragmatizm, din alanında, yararlı olduğu ve doğrularımızla (hakikatlerle) uyduğu sürece 'Mutlağın' yani 'Tanrı'nın gerekliliğini kabul eder. Dünyanın, din ve etik açısından, üç biçimde kavranışı söz konusudur bu akıma göre. Bunlardan, pessimizm, dünyanın kurtuluşuna inanmayan bir öğretilerdir. Optimizm, bunun aksine, dünyanın kurtuluşunun kaçınılmazlığını savunan, ona inanan bir öğretilerdir. İkisi arasındaki orta yolda bulunan meliorizm ise, bir öğretilerden çok, insan sorunlarına bir yöneliş tarzı, bir yöneliş biçimidir. Optimizm, William James'e göre, uzun bir süre Avrupa felsefesinin başat bir öğretisi olarak kalmıştır. Pessimizm, 'yakın zamanda Schopenhauer tarafından felsefeye sokulmuş' olup, henüz pek yandaş bulamamış görünüyor. Meliorizm, dünyanın kurtuluşunu, ne zorunlu, ne de imkânsız olarak görür. Bu konuda bir imkânın söz konusu olduğunu, büyük bir ihtimaliyetin bulunduğunu hesaba katar. Pragmatizm'in meliorizmi benimseyeceği açık bir şeydir.

Pragmatizm, öte yandan, bağdaştırılamaz sanılan, monizm ve plüralizm öğretilerini uzlaştırmayı üzerine almış bulunmaktadır. Ona göre, güçlüz insanın, bir din felsefesi olarak, monizm ile, güçlü insanın ise, plüralizm ile uyuşması mümkündür. William James, Hümanizm'i teist ve plüralist olarak ikiye ayırmaktadır; bu bakımdan, onun Hümanizm anlayışına, pragmatist hümanizm'den başka, teist olmayan hümanizm adı da verilmektedir. Ona göre, eğer 'Tanrı' varsa, 'mutlak' değildir, dolayısıyla bütün deneyi kendisinde toplamış olamaz. Sadece varlıktaki bilinç gerçek deneyi en geniş biçimde kucaklayabilir. Bu anlamda Hümanizm bir 'din'dir ve akla uygun olarak kendisini savunabilir. Çok sayıdaki anlayış biçimlerine, unsur ve faktörlere yer veren hümanizm, din konusunda plüralisttir.

Etik açıdan bakıldığı zaman, plüralizmin, gerçeklik üzerinde hiç bir felsefenin sahip olmadığı güçlü bir etkiye sahip olduğu görülür;

zira plüralizm, William James'e göre, esas olarak bir sosyal felsefedir; ilişkilerinin belli başlı rol oynadıkları bir 'işikiler felsefesidir'. Plüralizm, monizmin alışılmış 'problemlerini', iyilik/kötülük, özgürlük/nedensellik gibi problemleri, ortadan kaldırmakla kalmaz, aynı zamanda diğer metafizik paradoks ve problemleri de ortadan kaldırır. Plüralizm, deney-dışı bir gerçeklik hipotezini reddeder ve bütün agnostik çatışmalardan kendini sıyrır. Deneyin ortaya çıkardığı, beslediği; ilişkilerin ve bağıntıların kaçınılmaz gerçekliğinin karakteristikleri üzerinde kurulan bir mutlakm gerekliliğini benimser. Bu tipte bir mutlak değışmez ve durağan değıldir. Pragmatizm'in sonuçlarından birisi de, onun, insan problemleri bakımından meliorismi, din ve etik bakımından da plüralizmi benimsemiş olmasıdır.

Pragmatizm'in savunusunu yaptığı hümanizm anlayışı temellerini şu üç kavramda bulmaktadır : bunlar, 'gerçeklik', 'hakikat' ve 'bilgi' kavramlarıdır. Eğer 'bilgi' diye adlandırılabilen bir şey varsa, William James'e göre, bilen süje ile bilinen obje'nin ikisi birden deneyin 'fragmentleri' olmak zorundadır. Pragmatizm'in hümanist epistemoloji'sinin özünü : 'zihinsel işlemlerimizin hakikat oluşu, daima deneyin sınırları içinde geçen bir şeyler olmak zorunda bulunması' ilkesi oluşturur. Bilim ve metafizik arasında, Pragmatizm'e göre, kesin bir ayırım söz konusu değıldir. Her ikisi de 'doğal süreçlerin' karakterlendirilişi ve olup-bitenin ortaya çıkarılışı ile ilgilenmektedir.

Willim James'in felsefesinin hedefi, inancın ne anlama geldiğinin, düşüncelerin anlamlı ve hakikat olmasının ne demek olduğunun araştırılıp, ortaya çıkarılmasıdır. Ona göre, eylemden ayrılmış bir inanç kuramsal olarak açıklanamaz. Bu bakımdan C.S. Peirce, 'W. James'in felsefesi, insanın en son ereğinin eylem olduğunu vurgular' demektedir. Etik değıerlere ve normlara ağırlık veren W. James, kavramların biçimlendirilmesi, sınırlandırılması için pragmatist yöntemi hakikat fikrine uyguladı. Hakikatin sübjektif kavranışına ilişkin görüşü, sisteminin 'moral relativizm'e girip girmediği konusunda kuşku yaratmaktadır. Moral felsefesinin temeline özgürlük ve bilinç kuramını koymuş, bu kavramlar üzerinde ısrarla durmuştur. Ona göre, özel ve genel etik ilke arasında temelli bir fark vardır; en başta gelen etik ilke : 'Birlik ve özgürlüğün ikisini de en yüksek düzeye çıkaracak biçimde davran' formülü ile verilebilir. İnsan ve Tanrı bir-

birlerini etkiler; aralarındaki sıkı etkileşim, en yüksek insan değerlerinin teist olmayan hümanizmin sınırları içinde oluşmasını sağlar.